

Юрій Шайгородський

ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ ОСНОВИ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Складність сучасних суспільно-політичних процесів пов'язують передусім з економічними, фінансовими проблемами, недостатньою ефективністю зусиль з розвитку реального сектору економіки, з відсутністю фінансової стабільності, з повільними темпами реформування політичної системи тощо. Тобто, ступінь розвиненості держави визначається майже виключно цими раціональними чинниками. Ними зумовлюються й напрями модернізація країни – економіка, технології, фінанси, ефективність використання природного та трудового ресурсу, надр тощо. Логіка такого традиційного, й багато в чому виправданого, підходу визначає шляхи, форми та методи формування й реалізації соціально-політичних завдань.

Зосередженість на соціально-економічних чинниках розвитку орієнтує суспільство на досягнення певних зразків, зокрема шляхом освоєння закордонних технологій, запозичення у високо-розвинених країн наукових розробок, упровадження готових виробничих, технологічних процесів і управлінських моделей. Водночас, домінування такого підходу призводить до нівелювання соціально-психологічних, мотиваційно-сміслових чинників суспільного розвитку, значною мірою зумовлює, з одного боку, "навздогінний" характер соціально-економічних реформ, з другого – посилення відчуженості громадян від влади, їх відстороненості від процесу прийняття владно-управлінських рішень.

Кожна політична система постійно зазнає змін, які з часом призводять до перегляду інституційних, організаційних та ідеологічних засад суспільства. Як правило, цьому передують послаблення політичного режиму, а відтак і брак матеріальних та

духовних ресурсів забезпечення суспільного розвитку. Сутнісно політичний режим стає нелегітимним, що потребує певного перехідного періоду для нормалізації суспільного життя. Іноді такі періоди тривають досить довго, а іноді суспільство прагне радикальних і швидких, нерідко навіть спонтанних змін. При цьому певні трансформаційні перетворення здебільшого не вкладаються у традиційні теоретичні схеми, котрі ґрунтувалися переважно на детерміністських ідеях.

Дослідження сучасних суспільно-політичних процесів здебільшого ґрунтується на аналізі їх інституційних складових – діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, політичних партій, суспільно-політичних рухів, громадських організацій тощо. Вважається, що саме ці інституційно-організовані суб'єкти, як елементи політичної системи, зумовлюють її цілісність та визначають рівень її ефективності.

Реальна ж політика завжди є сукупністю дій і взаємодій ширшого кола суб'єктів. Окрім інституціональних, це й групові (формальні й неформальні спільноти), й індивідуальні (на рівні особистості, як носія цінностей і смислів, як відносно самостійного джерела суспільного життя). Функціонування політичних структур, будь-яких суспільних інститутів залежить передусім від міжособистісної та міжгрупової взаємодії. Зрештою, політика робиться людьми й для людей. Саме вони створюють і забезпечують діяльність тих чи інших інститутів, продукують норми, символи і значення, цінності й ідеали.

Розвиток суспільства – це процес і результат діяльності людей. Спроби ж ототожнення інституційного розвитку зі суспільним, абсолютизація інституційної складової колективної та індивідуальної поведінки виявилися непродуктивними, оскільки такий підхід нівелює значення неполітичних та позараціональних детермінант політичної поведінки.

Політичну поведінку найчастіше розуміють як поведінку "соціальних суб'єктів (осіб, груп, спільнот)", зумовлену "певними формами, засобами і напрямками функціонування політичної системи", відмежовуючи такі раціональні політичні дії від "ірраціональних форм політичної активності або таких поведін-

кових актів, що є частково чи цілком неусвідомленими"¹. Тобто, на думку окремих науковців, політична поведінка начебто (майже цілком) формується організованими суб'єктами, що складають політичну систему суспільства, – політичними й соціальними інститутами – й саме вони (ці інститути) опосередковують визначення особистістю індивідуальних цілей, методів їх досягнення і, зрештою, підвалин власного життєвого планування. Виключно раціональні чинники лежать і в оцінці ефективності процесу суспільно-політичного розвитку.

Разом з тим, політика реалізується, створюючи політичне буття з відповідною політичною культурою, культурою взаємовідносин політичних суб'єктів. Якість суспільно-політичного життя країни характеризується в першу чергу відносинами між її класами, соціальними групами, особистостями. Ці відносини або розділяють, або об'єднують групи, еліти, верстви, партії як спільними, так і окремими цілями, ідеалами, інтересами. Політичний лад, побудований на основі цих відносин, політичний режим, особливості культурно-історичного розвитку країни визначають зміст, тональність політичних відносин на конкретному етапі – конфліктних чи консенсусних, антагонічних чи партнерських. Цим визначається і загальна політична атмосфера в суспільстві, рівень конфліктності або ж співробітництва політичних сил.

Водночас, успіх сучасних суспільно-політичних перетворень значною мірою залежить від урахування особливостей визначального і ключового аспекту реалізації сучасного вектора розвитку суспільства – ціннісно-сміслового. Саме його параметрами визначається сутність і спрямованість реформ як загальнонаціонального – соціокультурного та соціально-політичного – процесу суспільної консолідації, цілеспрямованої й скоординованої діяльності зі створення нових цінностей та смислів.

Одним із найважливіших принципів і, водночас, інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості

¹ Розенфельд Ю. М., Герасіна Л. М., Осипова Н. П. Політологія: підручник. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-2441.html>

громадян консолідує ціннісна парадигма. Саме тому метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. Адже лише суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо основних, базових цінностей, може розглядатися як стабільна система. Її стабільність і сталість розвитку забезпечується ціннісною єдністю, щонайменше – відсутністю нездоланих суперечностей між особою і групою, групою і суспільством, зрештою – між особою і суспільством загалом. У цьому сенсі ціннісний консенсус – ефективний і чи не єдиний шлях консолідації нації, суспільства, держави. Ціннісна ж суперечливість, невизначеність дестабілізує систему, дезорієнтує суспільні прагнення, позбавляє основ життєвого планування, його спрямованість. Ця суперечливість стає на заваді демократичних перетворень, посилює й поглиблює тенденції ціннісних розколів.

До проблеми смислів і цінностей, як свідчить історія суспільного розвитку, найчастіше звертаються в епохи кардинальних змін. Адже система цінностей не лише характеризує стан суспільства – вона багато в чому визначає шляхи та результати його розвитку. Саме тому формування такої ціннісної системи, яка була б сприйнята суспільством, є, з одного боку, найважливішим механізмом його консолідації, з другого – ефективним інструментом суспільних реформувань. Не випадково метою будь-якого політичного режиму є формування ціннісно-орієнтаційної єдності щодо основних напрямів, форм і засобів суспільного розвитку.

На сучасному етапі реформування суспільних відносин ця мета може бути досягнута через спонування до переоцінки наявних цінностей, зміни їх структури шляхом пропозиції образу майбутнього й наявності стратегії його втілення. Ефективність процесу переоцінки цінностей залежить від того, у якій "площині" індивідуальної та масової свідомості – мотиваційно-смісловій чи виключно інструментальній – "розмістяться" декларовані цінності. Якщо цінності політичного режиму стають мотивами діяльності людини, то вона буде шукати й обов'язково знайде засоби (інструменти) їх досягнення. Якщо ж цінності, що декларуються, суперечать цінностям-мотивам людини, вони будуть лише

інструментом для досягнення іншої, можливо, діаметрально протилежної мети.

Суспільний розвиток супроводжується виникненням і розвитком відносно самостійної, стійкої системи цінностей. У цьому сенсі суспільні цінності, з одного боку, визначають і впливають на зміст норм, з іншого – формують своєрідну мотиваційно-сміслову систему координат для особистості, унормовують її діяльність, пропонують суспільно прийнятні форми поведінки.

Розкриваючи сутність ціннісного підходу до аналізу соціальних змін, В. Тугаринов наголошував на його найважливішій функції – "поєднувальної ланки", "містка" між теорією і практикою. У найзагальнішому розумінні поняття цінностей він визначав як "предмети, явища та їх властивості, які потрібні (необхідні, корисні, приємні тощо) членам певного суспільства чи класу або окремій особі як засіб задоволення їх потреб та інтересів, а також ідеї й спонукання як норми, мети чи ідеалу"². Разом з тим, практично всі наукові підходи об'єднують те, що в них цінності пов'язувалися з конкретно-історичними потребами та інтересами. Розуміння важливості цінностей як детермінант суспільних і соціальних процесів, ставлення людини до навколишньої дійсності актуалізують проблему в цілому.

Розмаїтість визначень та підходів до дослідження аксіосфери породжує велику кількість критеріїв для класифікації й систематизації цінностей. В їх основі лежать різні точки зору щодо природи цінностей та їх змісту. Останні як правило, зумовлюються предметом дослідження тієї або іншої конкретної науки – філософії, соціології, політології, психології, культурології, етики, естетики. Наприклад, політична наука розглядає цінності насамперед як інтерес, мотив і стимул політичних відносин, норм і разків політичної діяльності, як зв'язок з ідеалами тощо.

Зазвичай поняття "цінності" тлумачиться як значущі для особистості, для суспільства предмети, явища, події тощо (Р. Перрі, М. Хайдеггер, М. Каган, Н. Журавльова, А. Ручка,

² Тугаринов В. П. Избранные философские труды. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1988. С. 261

Л. Титаренко, М. Михальченко, П. Сліпець та ін.). Зокрема, цінність розглядається як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ті чи інші потреби (А. Маслоу та ін.); як ідеал, до якого прагне людина (Е. Фромм, Г. Лотце, Ю. Шрейдер та ін.); як норма, якої варто дотримуватися (О. Красва, М. Михальченко, Л. Орбан-Лембрик та ін.) тощо. Крім того, виокремлюють цінності об'єктивні (природні явища, матеріальні предмети, суспільні відносини) та суб'єктивні (настанови, ідеали, оцінки, орієнтації), загальнолюдські, суспільні, політичні, особистісні, внутрішні (екзистенціальні) та зовнішні. Усі ці трактування відбивають певні особливості цінностей.

Водночас, будь-яка класифікація цінностей є умовною. Стосується це, зокрема, і об'єктивних цінностей. Чи існують вони насправді, якщо люди змінюють свої ціннісні уявлення з часом на протилежні? Особливо гостро це питання постає у періоди кардинальної переоцінки цінностей, коли виникає сумнів у значущості колись актуальних цінностей. Не випадково сьогодні переоцінка цінностей торкнулася навіть самої методології їх дослідження цінностей.

Різноманіттям підходів до проблеми ціннісних орієнтацій обумовлюється велика кількість визначень цього поняття в науковій літературі, а також напрямів дослідження цього феномену у соціально-філософських дослідженнях. Крім того, ціннісні орієнтації аналізуються у зв'язку з життєдіяльністю особистості, її статусу в соціальній структурі суспільства, у зв'язку з формуванням ціннісного ставлення і професійної спрямованості, суспільно-політичних, духовних цінностей, цінностей сімейно-шлюбних відносин тощо.

Понад те, триває гостра наукова дискусія й навколо природи, генези, сутності, критеріїв, ознак, форм існування, шляхів формування цього феномену. Часто цінності аналізуються за критерієм об'єктивності. Зрештою, вони поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. При цьому зазвичай об'єктивні матеріальні цінності трактуються як "первинні", базисні. Внаслідок цього духовні, суб'єктивні, внутрішні цінності особистості вважаються вторинними, похідними від матеріальних, об'єктивних. Такий підхід

нерідко обмежує дослідницькі проблеми, призводить до нівелювання багатьох важливих ціннісних аспектів, таких, як віра, воля, емоції, переживання, почуття, ідеали тощо. Саме тому цінності розглядаються і як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ту чи іншу потребу людини; і як ідеал, до якого прагне людина; і як норма, якої необхідно дотримуватися; і як значущість чогось для особистості, соціальної групи, суспільства.

Цінності особистості утворюють систему її ціннісних орієнтацій, тобто сукупність найважливіших якостей внутрішньої структури особистості, що є для неї особливо значущими. Крім того, ціннісні орієнтації утворюють певну вісь свідомості і поведінки особистості та безпосередньо впливають на її розвиток. Система ціннісних орієнтацій виступає регулятором особистісного становлення, слугує критерієм норм і правил поведінки особистості.

Такі поняття, як корисність, значущість, важливість тощо, хоча й близькі за змістом, але не тотожні. Тому найбільш прийнятним нам уявляється визначення поняття "цінність", запропоноване В. Бакіровим. Він вважає, що до цінностей необхідно відносити "предмети, явища, відносини тощо, які в соціальному людському бутті відповідають об'єктивним потребам суспільного прогресу"³. Підкреслимо лише, що суб'єкт є відносно вільним у виборі цінностей для власної ціннісної системи. Цей вибір детермінується насамперед ціннісними нормами, що існують у суспільстві, соціальній групі тощо. Орієнтуючись на цінність, суб'єкт орієнтується одночасно і на оцінку "своєї оцінки" з боку суспільства, співвідносить її зі соціально-політичними процесами, з думкою референтної групи тощо. Як зазначає В. Бушанський, "без жодних перебільшень, соціальне життя – це перебування в колі спостерігачів. Соціальність – це перебування в полі зору", а "будь-яка соціальна цінність завше стає предметом маніпулювання"⁴.

³ Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. Харьков: Вища школа. Изд-во ХГУ, 1988. С. 45.

⁴ Бушанський В. Цінності – рефлексія – влада. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. С. 150.

Дійсно, адже ціннісне ставлення суб'єкта до зовнішнього світу опосередковане орієнтацією людини на інших людей, на суспільство в цілому, на вироблені суспільством ідеали, погляди, уявлення і норми, які панують у ньому.

Зауважимо, цінності особистості не є просто варіантом ціннісного інваріанта суспільства, якщо під варіантом розуміти більш обмежений список цінностей або їх іншу ієрархічну організацію. Цінності особистості скоріше є конкретизацією цінностей суспільства, причому її ступінь залежить як від позиції особистості в соціальній системі, так і від рівня особистісного розвитку. Особистісні цінності – це усвідомлені й прийняті людиною загальні смисли її життя. Саме особистісні цінності, у разі їх усвідомлення, є основними одиницями свідомості особистості, що конституують, визначають головне і відносно постійне ставлення людини до основних сфер життя – до світу, до інших людей, до самої себе. Ієрархія цінностей полягає не тільки в тім, що одними цінностями іноді жертвують заради інших, а й у тім, що різні цінності мають різний ступінь спільності, що одні є конкретизацією інших.

Досліджуючи проблему життєвих цілей крізь призму діалектики суспільного та особистого, відзначимо особливу роль у процесі формування цілей соціально-економічних і політичних умов життя, вплив соціальних інститутів і системи панівних у суспільстві цінностей, цілей, норм та ідеалів. Порівняно з іншими соціальними факторами, більш безпосередній вплив на життєві цілі особистості справляють суспільні цілі та інтереси, настановлення, моральні та правові норми, соціальні цінності. Діалектична єдність цілей і цінностей саме й полягає в життєвих (або термінальних) цілях особистості, що зберігають якість й функції цілей діяльності та одночасно є цінностями людини. Якась частина цінностей може трактуватися (і в більшості досліджень трактується) як цілі. Але тільки як термінальні цілі, цілі життєдіяльності людини, які надають їй сенсу. Водночас, і самі цілі є певною мірою продуктами цінностей, тобто цінності відіграють роль цілебудників. Таке трактування цінностей зближує їх з поняттям смислоутворюючих мотивів, як впливає з

праць О. Леонтьєва. Різниця лише в тому, що мотиви співвідносяться з діяльністю, а цілі – з життєдіяльністю в цілому. Термінальні цінності (цінності-цілі) є провідними щодо інструментальних (цінностей-засобів).

Вимоги суспільства за допомогою соціальних норм і в їх формі адресуються людині і як особистості, і як членові тієї чи іншої групи, спільноти, суспільства. Дотримання запропонованих суспільством норм, особливо правових, є необхідною умовою реалізації цілей особистості, оскільки порушення їхніх вимог передбачає застосування в тій чи іншій формі санкцій, що відповідають характерові порушення.

Ще одним критерієм класифікації цінностей може бути тріада "загальнолюдські цінності – суспільні цінності – особистісні цінності", яка є результатом історичного розвитку і свідчить про тенденцію до виокремлення та прояву сутнісних цінностей людини. Пріоритет загальнолюдських цінностей над іншими – індивідуальними та колективними (суспільними, національними) – не просто декларація. Це, скоріше, аксіологічний імператив, який усвідомлюється сьогодні різними напрямками наукової думки. Це також вимога часу, без задоволення котрої людство може припинити своє існування. Безперечно, взаємозв'язок загальнолюдських, суспільних та особистісних цінностей не є однозначним. Чимало дискусій виникає стосовно понять "справжня цінність" та "псевдоцінність", або "уявна цінність", а також щодо природи власне загальнолюдських цінностей.

Попри проблематичність зазначеного підходу, тріада "загальнолюдські – суспільні – особистісні цінності" заслуговує на особливу увагу. Завдяки їй стає можливим вивчення культурологічних коренів цінностей. Це, у свою чергу, дозволяє зробити істотний крок до цілісного бачення аксіосфери, на відміну від об'єктивно-суб'єктивного підходу.

Усі значущі чинники людського існування: біологічні, соціальні, культурні тощо впливають на складний, багатоаспектний процес формування цінностей. Їх індивідуальне поєднання обумовлює особистісний характер цінностей людини. Загальнолюдські цінності – це одночасно і індивідуальні, і особистісні

цінності, якщо вони стали частиною внутрішнього світу особистості, набули особистісного смислу.

Цінності формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в межах певних конкретно-історичних суспільних відносин, форм комунікації і мають соціальний характер. Суспільні відносини – це та площина, де здебільшого збігаються цінності особистості та суспільства. Отже, можна говорити про політичні, правові, естетичні, моральні, релігійні цінності, які є відбитком відповідних відносин, що склалися у суспільстві⁵.

Особистість сприймає соціальний досвід вибірково, трансформуючи його. Покоління, що вступають у життя, застають певну ціннісну реальність, що створювалася й існувала раніше. Людина не народжується з готовими ціннісними уявленнями, а виробляє їх у процесі своєї життєдіяльності. Ціннісна структура особистості є результатом, з одного боку, процесу засвоєння людиною суспільних цінностей, соціальних норм, ролей, узагальнених цілей тощо, які є для неї орієнтирами для освоєння соціального світу, а з другого – процесом становлення структури власного "Я", самосвідомості. Засвоюючи соціальний досвід у процесі спілкування й діяльності, індивід диференціює об'єкти за їх значущістю, орієнтується на них. Таким чином, ціннісні орієнтації – це орієнтації особистості на об'єкти навколишнього світу як на цінності. І якщо цінності являють собою об'єктивну сторону реального життя, то ціннісні орієнтації – суб'єктивне їх сприйняття особистістю, усвідомлений ціннісний вибір.

У контексті нашого дослідження важливими є положення теорії установки Д. Узнадзе, й, зокрема, установки на цілі і засоби діяльності в соціальній системі. Основною функцією ціннісних орієнтацій дослідник визначив "регулювання поведінки як усвідомленої дії у певних соціальних умовах"⁶. Основними засадами

⁵ Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін. Соціальна психологія. 2009. №3 (55). С. 86–94.

⁶ Узнадзе Д. Н. Психология установки. Санкт-Петербург: Питер, 2001. (Серия "Психология-классика"). С. 275.

теорії установки є водночас історизм та розуміння необхідності постійного оновлення цінностей у процесі загальнолюдського та особистісного розвитку. Вищезазначене дає підстави розглядати ціннісні орієнтації як складну інтегративну мотиваційно-сміслову структуру особистості, що характеризує її цілісність і спрямованість та відбивається в ставленні до світу, до суспільно-політичних процесів і явищ, до інших людей, до самої себе.

У смислового розумінні поняття "цінність" споріднене з поняттям "значущість". Значущістю зумовлені не лише властивості предмета, а й потреби суб'єкта. Критерієм ефективності й інтенсивності цінностей, як правило, вважається рівень "повноти" задоволення потреб. Ідеться, передусім, про розуміння цінностей як джерел мотивації, які за своїми функціями еквівалентні потребам, і про визнання цінностей реальними іманентними регуляторами діяльності. Якщо в буденному слововжитку під цінностями найчастіше розуміють предмети, що володіють певними корисними для людини властивостями, то на теоретичному рівні поняття "цінності" має більш узагальнений зміст, близький до поняття "значення". Коли говорять про значення чогось, то мислять не стільки про сам предмет, скільки про ту роль, яку він може відіграти в житті людей з погляду задоволення їхніх потреб, інтересів, мети діяльності. Саме такий підхід пов'язує поняття цінностей з реальністю людського існування, суспільною значущістю, із забезпечення життєдіяльності людини.

Як правило, цінності мають біполярну структуру. Це означає, що кожній позитивній цінності (моральній, релігійній, політичній, естетичній тощо) протистоїть відповідна "анти цінність": добру – зло, шляхетності – ницість, красі – потворність, трагізму – комізм тощо. Людина живе у світі речей, предметів, явищ, відносин тощо. З усього різноманіття в процесі життєдіяльності вона виокремлює те, що має для неї певну цінність, сенс, дає змогу задовольнити потреби й інтереси, реалізувати себе. У процесі задоволення своїх потреб, інтересів, цілей людина все, що оточує її, все, з чим стикається, про що має певне уявлення, за підсумками своєї оцінки відносить або до групи корисного, потрібного, важливого, або до іншої групи – некорисного, непотрібного, неважливого тощо.

Зароджуючись у повсякденній свідомості, ціннісне ставлення залишається надбанням особистості та виконує свої орієнтаційні функції в управлінні її поведінкою, впливає на світосприйняття. Йдеться про оцінку, яка орієнтує особистість у системі суспільних відносин й зумовлена характером її потреб, інтересів, ідеалів, є своєрідним виявом її прагнень. У цьому сенсі показовими для української ситуації є результати моніторингового соціологічного опитування*, яке проводилося силами компаній Центр "Соціальний моніторинг", "Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка", компанія "Інфо Сапієнс" та Соціологічна група "Рейтинг"⁷. Відповідаючи на запитання "Чого сьогодні найбільше бракує Україні?", респонденти виокремили такі пріоритети (табл. 1).

Таблиця 1

Речі, яких сьогодні найбільше бракує Україні?*

	<i>Травень 2018</i>	<i>Жовтень 2018</i>	<i>Січень 2019</i>
Мир	62	64	67
Стабільність	43	41	40
Порядок	39	40	37
Достаток	36	35	34
Розвиток	37	36	31
Справедливість	32	27	30
Єдність	28	27	28
Впливовість у світі	7	6	6
Інше	1	1	2
Важко відповісти	2	1	1

* Можливість обрати три відповіді

* Вибірка дослідження 10 000 респондентів в усіх областях України (без врахування населення АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей). Вибірка репрезентативна для населення України віком від 18 років.

⁷ Настрої та оцінка загроз українцями. 19–30 січня 2019 р. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_3ua_monitoring_012019_press.pdf

Тобто, як свідчать результати опитування, респонденти зосереджені на вирішенні внутрішньополітичних і соціальних проблем, виокремивши передусім цінності, пов'язані з безпекою та стабільним розвитком країни. Показовими є й результати аналізу відповідей на це питання у залежності від регіону проживання респондентів (Захід, Галичина, Центр, Північ, Київ, Південь, Схід, Донбас). Проблеми миру найбільшою мірою хвилюють мешканців Заходу, Донбасу й Півдня; стабільності – Києва, Півдня, Сходу й Донбасу; достаток, розвиток і справедливість виокремили як найважливіші мешканці центральних регіонів України, а ось проблему забезпечення єдності суспільства найгостріше усвідомлюють жителі Галичини, Сходу України й Донбасу. При цьому зауважимо, що загальні оцінки "правильності" обраного Україною шляху на Галичині і Донбасі кардинально різняться (див. табл. 2).

Варто відзначити й більшу категоричність в оцінках ситуації мешканців Півдня порівняно з респондентами Галичини (вагалися в однозначності оцінки, відповідно, 7% і 15%).

Таблиця 2

Як Ви вважаєте, у правильному чи неправильному напрямі йдуть справи в Україні?

<i>Січень 2019</i>	<i>У правильному напрямі</i>	<i>Важко відповісти</i>	<i>У неправильному напрямі</i>
Галичина	26	15	59
Київ	21	14	64
Захід	18	12	70
Центр	16	14	71
Північ	15	12	73
Схід	11	11	78
Донбас	9	11	81
Південь	9	7	84

Разом з тим, по-різному оцінюючи динаміку й вектори розвитку держави, респонденти усвідомлюють її цінність і значущість для себе особисто, пов'язуючи свої прагнення з її майбутнім, із її незалежністю.

Кардинально змінилися оцінки громадянами шляхів розвитку країни після президентських і парламентських виборів 2019 року. Вперше за усі роки соціологічних опитувань. 50% українців вважають, що події в країні розвиваються у правильному напрямі. Протилежної думки дотримуються 23%. Перевагу позитивних настроїв зафіксовано у всіх регіонах України та серед молоді віком до 30 років (71%)⁸. Крім того, загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України, проведене Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології в серпні 2019 року, засвідчило, що якби референдум щодо проголошення незалежності відбувся у серпні 2019 року абсолютна більшість учасників референдуму (89%) підтримала б незалежність. Такий високий показник спостерігався лише в опитуванні 1991 року, проведеному напередодні референдуму.

Розглядаючи поняття "цінність" і "орієнтація", доцільним є виокремлення як основної, "визначальної" їх складової – оцінку. Без цього "мільярди разів повторюваного факту життя кожного з нас" (В. Тугаринов) неможлива ані орієнтація, ані віднесення тих чи інших об'єктів до цінностей. За допомогою орієнтацій людина робить вибір значущих для неї об'єктів. За всієї різноманітності трактування поняття "оцінка" очевидно, що "цінність" набуває свого статусу за допомогою оцінного акту.

Людина живе у світі речей, предметів, явищ, відносин тощо. З усього різноманіття в процесі життєдіяльності вона виокремлює те, що має для неї певну цінність, сенс, дає змогу задовольнити потреби й інтереси, реалізувати себе. У процесі задоволення своїх потреб, інтересів, цілей людина все, що оточує її, все, з чим вона стикається, про що має певне уявлення, внаслідок оцінки відносить або до позитивної, або до негативної групи. При цьому з методологічної точки зору було б помилковим трактування цінностей, формування ціннісної системи як процесу виключно

⁸ Рекордна кількість українців вважає, що країна рухається у правильному напрямі. URL: <https://dif.org.ua/article/rekordna-kilkist-ukrainsiv-vvazhaye-shcho-kraina-rukhaetsya-u-pravilnomu-napryamku>

раціонального вибору. Саме поєднання, взаємопроникнення раціонального та ірраціонального, іноді за домінування останнього, формує струнку систему цінностей і орієнтацій на них.

Опертя на раціональні й об'єктивні чинники суспільного розвитку є виправданим, але, на нашу думку, не завжди визначальним фактором політики. Адже, наприклад, у країнах з багатими ресурсами та працьовитим народом політика часто виявляється менш ефективною, ніж у країнах з гіршими об'єктивними умовами. Об'єктивні фактори, безумовно, вкрай важливі, але їх використання залежить від факторів суб'єктивних. Скажімо, аграрна політика Угорщини удвічі ефективніша за українську, хоча ґрунти там бідніші. В Данії продуктивність тваринництва набагато вища, ніж в Україні, хоча об'єктивні умови для цієї галузі сільського господарства значно сприятливіші в нашій країні. Причини, очевидно, варто шукати в суб'єктивному факторі, в особливостях політичного управління, менеджменті аграрної галузі, зрештою – в ціннісних орієнтаціях і мотивах трудової діяльності аграріїв, у їх ставленні до праці, в традиціях тощо. Суб'єктивний фактор об'єктивується, набуває предметного характеру через матеріалізацію ідей, теорій, переконань, мотивів і стимулів, навіть віри й надії. Цей фактор виявляється на особистісному рівні, зокрема, й тоді, коли йдеться про цивілізаційний вибір нашої країни. Наприклад, "коли йдеться про євроінтеграційний курс України, – зазначає О. Майборода, – то в очах більшості її населення він має своєю метою однаковою мірою як духовні основи, втілені у моральні цінності та правові норми, так і суто матеріальні, які віддзеркалюють високий рівень розвитку продуктивних сил"⁹.

Дослідники зазначають, що характерною ознакою сьогодення є розбалансованість системи цінностей, деформація ціннісних орієнтацій особистості, моральний занепад і зниження рівня загальної культури суспільства, комерціалізація людських

⁹ Майборода О. Політична стратегія цивілізаційного самовизначення України. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. № 2 (94). С. 26–27.

стосунків. З цією тезою можна погоджуватися чи заперечувати її, але не враховувати особливостей процесів, що відбуваються, залишити поза дослідницькою увагою їх вплив (взаємовплив) на формування суспільних цінностей, ціннісних орієнтацій неможливо. Не випадково проблема цінностей була в епіцентрі філософських систем різних історичних епох. Науковий пошук прагнув не лише певним чином універсалізувати поняття, але й "ідеалізувати" цінності як певний "зразок", орієнтир для нормування життєдіяльності.

Коли мовиться про ціннісні пріоритети – йдеться про перевагу одних цінностей над іншими. Ціннісні пріоритети – соціально обумовлені, мають характер потреб і спираються на досвід і оцінку навколишнього соціокультурного світу. Ця сукупність оцінок і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей. Одні цінності людина вважає найбільш важливими для себе і соціуму, інші – менш важливими. Є й такі явища й процеси, якими людина у "вибудовуванні" власних ціннісних пріоритетів готова знехтувати, – або з причини відсутності достатньої інформації, неусвідомлення причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших явищ (процесів), їх значущості для власного життя, або через неможливість впливати на них. Тобто, ціннісні пріоритети формуються під впливом низки факторів і є динамічним, "гнучким" утворенням, яке є не лише результатом мисленнєвої діяльності, а й регулює поведінку, спрямовує її на досягнення певної мети, унормовує засоби її досягнення. У цьому сенсі ціннісні пріоритети є необхідною і важливою складовою процесу конструювання майбутнього – як особистісних життєвих планів, так і напрямів суспільного розвитку.

У цьому контексті зауважимо, що роль особистості в політиці є вкрай специфічною й значною мірою визначається залученістю до суспільного й політичного життя. Участь громадянина в політиці може бути зумовленою груповими інтересами, може бути незалежною від груп і відносно самотійною. Особливу групу суб'єктів становлять ті, хто професійною займається політикою, чия діяльність безпосередньо пов'язана з виконанням функцій державного чи політичного управління. Кожен із цих суб'єктів є носієм власної, індивідуальної системи цінностей, структурою й

змістом яких значною мірою визначаються мотиви діяльності, зокрема політичної.

Очевидно, що ціннісні пріоритети різних людей, груп, класів відрізнятимуться. Різними ці пріоритети будуть у заможних і малозабезпечених, у молоді й людей похилого віку, у здорових і хворих. Але, коли йдеться про суспільні цінності, особливої ваги набуває можливість впливати на перебіг суспільно значущих процесів, на їх унормування, зрештою, на прийняття управлінських рішень.

Сукупність цінностей окремої людини утворює її особистісну ціннісну систему, сукупність цінностей населення країни – ціннісну систему суспільства. Ця ціннісно-орієнтаційна доміганта, з одного боку, сув'язна зі суспільно-політичними змінами й опосередковується ними, з іншого – опосередковує їх. Зовнішня військова загроза, внутрішньополітичні протистояння, стрімкі світоглядні зміни, що відбуваються у масовій свідомості, визначають нову соціально-політичну реальність. За цих умов цінності наповнюються новим змістом, відбуваються кардинальні зрушення у системі ціннісних орієнтацій. У їх структурі "безпека" залишається домігантною потребою, особистісні потреби й інтереси поступаються потребам колективної безпеки, усвідомленню держави, її єдності й стійкості як першорядних цінностей. Саме вони виходять на перший план і визначають підлеглість цінностей особистісного характеру. Зазначену динаміку змін підтверджують і результати низки соціологічних опитувань, зокрема – моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, які здійснювалися протягом 2000–2017 рр.¹⁰ Серед основних страхів населення України превалюють економічні: зростання цін (81%), безробіття (73%), невиплати зарплат та пенсій (61%). Також серед найбільш вагомих страхів – зростання злочинності (51%), напад зовнішнього ворога (43%). Побоювання зростання цін посідає перше місце в усіх регіонах, але частіше про

¹⁰ Українці вже значно менше бояться нападу ворога і дивляться в майбутнє більше з надією, – соціологи. URL: <https://novynarnia.com/2017/08/22/ukrayintsi-vzhe-znachno-menshe-boyatsya-napadu-voroga-i-divlyatsya-v-maybutnye-bilshe-z-nadiyeyu-sotsiologi/>

цей страх згадували на Сході України (87%), а порівняно рідше – на Заході (66%).

За час проведення опитувань (2000–2017 рр.) найбільш істотні зміни у структурі страхів українців відбулися у 2014 році, коли різко зріс страх перед можливим нападом зовнішнього ворога на Україну (з 7% у 2012 році до 60% у 2014-му; страх перед розпадом України як держави (з 12% у 2012 році до 46% у 2014-му; страх перед імовірними міжнаціональними конфліктами (11% у 2012 році і 35% у 2014-му) та побоювання масових вуличних безладів (відповідно, 17% і 33%). Втім, за три останні роки ці страхи істотно послабилися, і у 2017 році порівняно високим залишається страх нападу зовнішнього ворога на Україну (38%), а от побоювань щодо міжнаціональних конфліктів, масових вуличних безладів та розпаду України як держави стало дещо менше (відповідно, 17%, 21% і 28%).

Сучасні дослідники дедалі частіше звертаються до проблеми впливу на великі групи населення, їх соціально-психологічний стан процесів трансформації, соціально-політичних змін, а також загроз, викликаних воєнною агресією. Часто усе це призводить до виникнення стресів, фобій, соціальних і психологічних криз. Демократичні перетворення, спрямованість на які декларується протягом останніх десятиліть, сутнісно є процесом руху від "закритого" до "відкритого" суспільства з властивим йому "набором" цінностей – плюралізмом у політиці, економіці, культурі, безпекою, пануванням права. По суті, йдеться про шлях кардинальної зміни ціннісних систем в умовах нового цивілізаційного вибору. І не лише про ієрархію їх ціннісних складових, а й про змістове їх наповнення. Адже, як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства відбувається переосмислення таких понять, як особистість, демократія, держава, мир, свобода, економіка, гроші, право тощо. Крім того, переглядаються життєві стратегії, цілі та орієнтації. Масова свідомість збагачується такими цінностями, як свобода вибору переконань, невтручання держави в особисте життя громадян, незалежність країни, недоторканність приватної власності та ін. Новим змістом наповнюються й так звані традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо.

Суспільний розвиток базується й супроводжується розвитком (виникненням) відносно самостійної і відносно стійкої системи цінностей. У цьому сенсі суспільні цінності, з одного боку, формують уявлення про "належне", наповнюють його "елементи" певними ознаками, визначають ціннісні пріоритети й опосередковано впливають на зміст норм і правил, з другого – формують своєрідну мотиваційно-сміслову систему координат для суспільства, для особистості, унормовують діяльність, пропонують прийнятні форми поведінки.

Разом з тим, як свідчить аналіз наукових джерел, соціологічних та статистичних даних, досі недооціненою, але актуальною залишається проблема виявлення та врахування в практичній діяльності не завжди очевидних, "прихованих" чинників, які опосередковано, через формування відповідних ціннісних уявлень впливають на визначення напрямів суспільного розвитку та на його динаміку. Цей методологічно важливий момент не завжди враховується під час аналізу специфіки соціальних змін та інших процесів, що відбуваються в Україні.

До цих "прихованих" чинників варто віднести, передусім, посилення ірраціоналізації масової свідомості, її впливу на формування суспільних цінностей, на мотиваційно-сміслову сферу суспільства. У цьому контексті варто враховувати вплив на ціннісно-творчу сферу особистості й суспільної свідомості сучасного соціального-політичного міфу.

XX та й нинішнє століття вважається століттям раціоналізму. Дійсно, здавалося б, з розвитком наукового мислення та під його впливом ірраціональність має зникнути й поступитися місцем науковим поясненням. Разом з тим, "раціоналізм" сучасності багато в чому ґрунтується на ірраціональних началах і парадоксальним чином визначається ними. Навіть більше – ірраціональні виміри дійсності набувають нових форм, здобувають нове дихання. Лежать вони, передусім, у площині масової свідомості, в особливостях світосприйняття й ціннісного виміру сьогодення. Як зазначав М. Еліаде, міфологічне мислення може залишити позаду свої колишні форми й адаптуватися до нової культурної моди, не

зникаючи остаточно¹¹. Дійсно, нині міфи з'являються знову, змінюючи при цьому свою форму, пристосовуючись до нових реалій соціально-політичного розвитку, нових цілей, але зберігаючи свій універсалізм, вдосконалюючи зміст, механізми та функції. Під впливом сучасних трансформацій, змін, що торкнулися практично всіх сфер життєдіяльності людини, "модернізується" сутність міфу, відбувається його посилення (більшою мірою, ніж раніше), хоч як це не парадоксально – саме завдяки взаємодії з раціональним.

Міфологічна свідомість була не лише найдавнішою, але й "фундаментальною" формою пізнання світу, суспільства і людини. Міф виник із необхідності пізнання і усвідомлення природної та соціальної стихії, сутності людини та світу, створення своєрідних символічних систем для пояснення їхньої єдності. В міфологічних системах людина, як правило, не виокремлює і не відділяє себе від навколишнього світу, природи, соціуму. Космос, природа, людина і суспільство сприймаються як нерозривна єдність, як цілісність, підпорядкована єдиному божественному закону.

Міфологічна свідомість "мислить" символами: бог, цар, герой, образ тощо. Символами означені і явища, процеси чи поняття, що стоять за ними. Це є можливим тому, що у міфологічній свідомості існує постійний, нерозривний, цілісний і несуперечливий зв'язок між усіма предметами, явищами, об'єктами в природі, соціумі.

Міфологічна модель світу – це не лише цілісність, неподільність, нерозривність уявлень і пояснень світу, що будується на тотожності макро- і мікрокосмосу, природи та людини. Це ще й синтез пояснень минулого і сьогодення та уявлень про майбутнє, поєднання буття кількох поколінь через створену соціумом систему цінностей, понять, традицій, культури. Міф був і багато в чому залишається основою смислотворення, життєвим дороговказом. Характерною особливістю міфу була і залишається здатність до створення ідеальної, несуперечливої і завершені моделі світу, системи знань про навколишнє середовище і про місце людини у ньому як невідокремлюваної єдності. В цьому сенсі міф – конкретність і реальність, дійсність і майбуття.

¹¹ Элиаде М. Аспекты мифа; пер. с франц. В. Большакова. Москва: Академический Проект, Парадигма, 2005. С. 11.

Спосіб мислення сучасної людини переживає своєрідний ренесанс міфологізації. Його ознаками є не лише зростання попиту на пророцтва, гороскопи, ворожок і знахарів, не лише відчуття безпорадності у боротьбі із природними стихіями, повідомлення про які заповнили інформаційний простір і які посилюють таким чином відчуття залежності від Космосу, від вищих, невідомих сил. Чи не основною ознакою сучасного стану масової свідомості є посилення віри в "героя" на тлі відчуття небезпеки, відчаю, відсутності чіткого вектора розвитку суспільства, орієнтирів власного життєвого планування.

Своєрідною ілюстрацією цієї тези можуть бути результати моніторингового дослідження*, яке проводиться впродовж кількох років Фондом "Демократичні ініціативи" спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова¹² (табл. 3).

Таблиця 3

Чи вірите Ви в успіх реформ в Україні?

	<i>Липень 2015</i>	<i>Травень 2016</i>	<i>Жовтень 2017</i>	<i>Травень 2018</i>	<i>Червень 2019</i>
Так, я в цьому впевнений	4,8	5,1	5,5	5,4	16,5
Загалом вірю, хоча є сумніви	25,6	23,8	21,6	29,3	43,8
Загалом не вірю, проте якась частка надії ще є	32,2	37,1	26,9	37,6	23,2
Ні, зовсім не вірю в успіх	30,3	28,1	39,7	22,9	10,6
Важко сказати	7,1	5,9	6,3	4,8	5,9

* Загальнонаціональне опитування було проведене Фондом "Демократичні ініціативи" спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 20 червня 2019 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

¹² Реформи в Україні: громадська думка населення. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naseleння>

Результати опитування засвідчили, що в червні 2019 року, у порівнянні з травнем 2018-го, втричі (з 5,4% до 16,5%), зросла кількість оптимістів – переконаних в успіхах реформ в Україні. Очевидно, такий результат пояснюється результатами президентських виборів 2019 року, адже жодних суттєвих змін соціально-економічного чи реформаторського характеру протягом цього періоду не відбулося. Співмірним з нинішнім рівень* оптимізму був лише після президентських виборів 2005 року¹³ (табл. 4).

Серед ознак посилення міфологічної складової сучасної масової свідомості – послаблення віри в ефективність організації суспільства на раціональних засадах, розуміння того, що чимало суспільно важливих рішень приймається без опертя на них, а залежать від механізмів, які для більшості громадян залишаються незбагненними.

Таблиця 4

Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?*

	2005	2013	2017	2019, серпень
Оптимізм	33,8	14,1	20,5	36,3
Байдужість	2,7	4,8	2,8	2,5
Радість	11,7	1,4	2,7	6,6
Безвихідь	6,1	17,8	11,5	5,5
Упевненість	19,5	5,1	8,9	13,0
Розгубленість	10,5	17,1	16,4	8,5
Задоволеність	9,2	1,7	2,4	2,5
Песимізм	2,8	11,4	12,1	3,0
Надія	61,2	32,1	46,6	55,8
Тривога	24,4	30,9	34,5	17,8
Інтерес	21,5	11,9	14,1	14,4

* Загальнонаціональні дослідження громадської думки населення України проводилися Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології.

¹³ Рекордна кількість українців вважає, що країна рухається у правильному напрямку. URL: <https://dif.org.ua/article/rekordna-kilkist-ukraintsiv-vvazhaye-shcho-kraina-rukhaetsya-u-pravilnomu-napryamku>

Страх	8,1	22,0	16,8	3,9
Інше	0,5	0,4	0,3	0,4
Важко відповісти	7,1	11,0	5,4	3,8

** Кількість відповідей не обмежувалася*

Крім того, міфотворення стало складовою добре відпрацьованої технології маніпулювання масовою свідомістю. "Перед нами постав міф нового типу – міф повністю раціоналізований. Нашому ХХ століттю – великій епосі технічної цивілізації – призначено було створити й нову техніку міфу, оскільки міфи можуть створюватися точно так само й відповідно до тих самих правил, як і будь-яка інша сучасна зброя, будь то кулемети чи літаки. Це новий момент, що має принципове значення. Він змінить все наше соціальне життя"¹⁴. Це, на перший погляд парадоксальне, твердження Е. Кассірера є справедливим, передусім, з огляду на процеси "технологізації" міфу, з огляду на ту мотиваційно-сміслову роль, яку насправді відіграє міф у процесах життєдіяльності, на його незриму присутність практично у всіх її сферах. Залишаючись ірраціональною конструкцією, міф через взаємодію з політичною реальністю сам раціоналізується, "монтується" в політику і, як її інструменту, використовується для досягнення цілком прагматичних політичних інтересів і цілей. Разом з тим, перетворення ідеї, явища, події на міф важко зафіксувати, як і його новий зміст.

Коли сувора реальність розвіює довіру до держави, влади, політичних партій, коли зростає соціальна напруга в суспільстві, коли торується зневіра в ефективність організації суспільства виключно на раціональних засадах, виникають найсприятливіші умови для посилення міфологічної складової соціально-політичної сфери. Міфологізується саме поняття "політика", явища і процеси, що у масовій свідомості пов'язуються з нею.

В умовах нестабільності політичної системи проблема пошуку ефективного інструментарію, який би допоміг зрозуміти,

¹⁴ Кассирер Э. Техника современных политических мифов. Вестник Московского ун-та. Сер. 7. Философия. 1990. №2. С. 154.

пояснити, змоделювати, а відтак і подолати невизначеність подальшого суспільного розвитку, стає вкрай актуальною. За таких обставин будь-яка ідеологія як система усталених ідей, уявлень і поглядів навряд чи буде спроможною "самотужки" створити несуперечливий образ політичної реальності. Тому в нагоді їй стає міфологія як засіб орієнтації в політичному середовищі та фактор впливу на політичні цінності, політичну свідомість і політичне життя суспільства в цілому. Не випадково поняття "політична психологія", "політична ідеологія" і "політична міфологія" дедалі частіше використовуються як споріднені для аналізу змін у суспільній свідомості, переосмислення політичних ідеалів і цінностей.

Аналізуючи вплив міфотворчості на політичну свідомість і буття, варто застерегтися від його трактування виключно у негативному контексті. Міфологічні конструкції – цілісні й універсальні. Універсальність такої конструкції полягає ще й у її специфічній спрямованості. З одного боку, міф націлений на усунення суперечностей чинного порядку, його легітимації, а з іншого – є підґрунтям оновлення, нищення чинного і розбудови нового соціального і політичного устрою, нових норм і зразків поведінки.

У сучасних умовах міф все більше набуває раціональних ознак, хоча б з тієї точки зору, що стає інструментом раціональної політики, яка використовує міф для реалізації прагматичних цілей. У ситуації ж невизначеності напрямів стратегічного розвитку держави, суперечливих їх тенденцій політичний міф починає діяти як захисний механізм, що запобігає розпаду соціуму. Якщо основу міфотворчості становитиме система позитивних символів, то вона може бути використана для здійснення прогресивних суспільних змін.

Українське суспільство зазнало кардинальних структурних зрушень через руйнування ціннісної системи, що існувала впродовж десятиліть, через невинуваті сподівання після українських Майданів, через зовнішню військову загрозу й внутрішньо-політичні протистояння. Суспільні трансформації призвели не лише до зміни економічних, політичних і культурних інститутів, а

й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій. Незбалансованість моральних, політичних, економічних, культурних цінностей, ціннісних і поведінкових орієнтацій посилюють процеси суспільної аномії* – до такого стану суспільства, характерною ознакою якого стає розпад системи суспільних цінностей, відсутність чітких правил і норм поведінки. Цей стан, коли стара система цінностей руйнується, а нова ще не склалася, породжує моральну нестійкість особистості, дезорганізує життєдіяльність, порушує суспільну рівновагу. Обов'язкові норми й правила ігноруються, поступово послаблюючи свою регулятивну функцію. За таких умов деформуються уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість. Моральність і аморальність набувають фрагментарності й "використовуються" задля досягнення власних або групових інтересів.

Вихідними на шляху подолання аномійного стану мають стати, на нашу думку, культурні й моральні цінності. Адже цінності – це своєрідний "культурний код". Кожна культура, маючи корінням власну міфологію, породжує й власну, багато в чому унікальну, ціннісну систему. Саме за її змістом можна судити, наскільки успішно відбувається процес культурної самоідентифікації нації, народу, розвивається чи руйнується національна самосвідомість, зберігає себе нація як носій унікального, лише їй притаманного, чи поступово втрачає ці риси¹⁵. Національно-культурна специфіка ціннісної системи значною мірою зумовлює й особливості національної психології. Ієрархія національних цінностей вибудовувалася віками, зумовлювалася всією історією нації та коригувалася нею через зміну ціннісних норм і настанов залежно від часу, конкретної епохи розвитку. Очевидно, саме "культурний код" лежить в основі твердження про те, що шлях цивілізації є не одно-, а багаторядним.

* Аномія – від давньогрецької – *ἀνομος* – заперечення закону; франц. – *anomie* – беззаконня, відсутність норм.

¹⁵ Шайгородський Ю. Ціннісний вимір політичної реальності. Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. № 5 (49). С. 33–40.

Системотворчими ж, на наш погляд, є моральні цінності. Причому їхнє значення підсилюється саме в періоди трансформацій, коли настановлення, переконання, ідеї переглядаються і переосмислюються. "Мораль оцінює, оцінюючи, – пізнає", – ось той розподіл функцій, що відрізняє її від інших форм суспільної свідомості, та особлива послідовність психологічних механізмів, властива саме моральній свідомості.

Моральні норми закладені в самій природі людини і проявляються у тій чи іншій життєвій ситуації. Мораль – система цінностей і норм поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства. Вона виникає й розвивається у зв'язку з потребою суспільства регулювати поведінку людей у різних сферах їхнього життя і вважається одним із найдоступніших способів осмислення складних процесів суспільного буття.

Очевидно, що нова суспільно-політична реальність, кардинальні зміни ціннісних орієнтацій потребують вироблення й нових суспільних смислів (як сукупності цінностей, корегування потреб, нових вимірів проєктивної діяльності, означення мети й підпорядкованості засобів її досягнення). Обґрунтування такого підходу потребує певного пояснення означеної методологічної позиції.

У контексті нашого дослідження важливим є розуміння того, що смисли та мета – не тотожні поняття. Мета не виникає сама собою. Мета – це зумовлене суспільними потребами уявлення про бажаний результат. Смисли ж є комплексним явищем, яке містить у собі послідовне поєднання, щонайменше, п'яти елементів:

- потреби (як цінності, ідеального образу, як збудника активності);
- мотиву (як прагнення реалізації певної потреби);
- мети (як умотивованого уявлення про результат);
- шляхів і засобів досягнення (як інструментів досягнення результату);
- результату (як реалізації/нереалізації/часткової реалізації потреби).

Таким чином, з одного боку, для визначення мети необхідний мотив як прагнення задоволення певних потреб. З другого боку, мета може виникнути лише як поєднання мотиву і засобів

досягнення. Допоки не відбулося такого поєднання (мотиву і засобів досягнення), мета існуватиме у формі мрії і отожднюватиметься з потребою. Динамічність потреб зумовлюється ступенем їхньої реалізації, тобто результативністю. Якщо результат задовольняє потребу, виникає нова – висхідна потреба як прагнення соціального прогресу, якщо ж ні – інвентаризуються, корегуються наявні або ж відшукуються нові засоби досягнення мети. Тобто, "реальність" мети визначається мірою "ідеальності" потреб та наявними засобами її (мети) реалізації. Іншими словами, сама наявність інструментарію та його вдосконалення без визначення мети його використання перетворюється на самоціль. Саме тому визначальним у процесі цілеустановлення є конкретизація мети та умов (комплексу умов, зокрема морально-етичного характеру) її досягнення.

До підсумкових результатів дослідження *ціннісно-сміслових основ реформування українського суспільства* можна віднести такі висновки та рекомендації.

1. Формування нової ціннісної системи, вироблення смислів і мотивів практичної діяльності людей не можливе без участі держави. Лише держава має у своєму арсеналі реальні важелі впливу на цей процес, починаючи зі збалансованого (у цьому контексті) формування бюджетних витрат, реформування системи освіти, науки, культури, забезпечення ефективності діяльності інформаційної сфери, створення дієвої системи заохочення та примусу тощо. Для реалізації цих завдань необхідні їх розроблення й координація зусиль з реалізації.

Разом з тим, чинним урядом наразі не здійснено розподілу функціональних повноважень між віце-прем'єр-міністрами України, що ускладнює координацію діяльності центральних органів виконавчої влади з питань гуманітарної та соціальної політики.

Доцільно здійснити (шляхом прийняття відповідної постанови Кабінетом Міністрів України) розподіл функціональних повноважень між віце-прем'єр-міністрами України для здійснення координації та організації роботи з формування і реалізації державної політики в гуманітарній, соціальній сферах, з питань сім'ї та молоді, освіти, науки, реклами, виставкової діяльності,

культури, охорони національної культурної спадщини, інформації, видавничої та архівної справи, діяльності засобів масової інформації, туризму, конфесійних і міжнаціональних відносин тощо.

Координації зусиль зі здійснення реформ у соціогуманітарній сфері суспільного розвитку потребують питання забезпечення прозорості та відкритості діяльності органів виконавчої влади, розвитку комунікації влади з громадськістю, з питань забезпечення захисту суспільної моралі, формування позитивного міжнародного іміджу України, з реалізації державної мовної політики, діяльності культурних товариств національних меншин України тощо.

2. Обґрунтування та реалізація комплексу практичних заходів, створення таких умов, які сприяли б гармонізації особистісного та суспільного джерел розвитку, формуванню активної соціальної та моральної позиції, ціннісних орієнтацій, адекватних завданням і цілям сучасності, є важливим напрямом сучасних наукових досліджень. Вітчизняні науковці здійснюють дослідження цієї проблеми в закладах вищої освіти МОН України, наукових установах НАН України, установах Національної академії педагогічних наук України та інших галузевих академій, в наукових підрозділах центральних органів виконавчої влади тощо. Разом з тим, на державному рівні та на рівні наукових спільнот відсутня координація досліджень цієї важливої для суспільного розвитку проблеми. Цим зумовлена неузгодженість дослідницьких напрямів та фрагментарність результатів. Очевидно, що результати наукових розвідок потребують узагальнення, а їх організація – координації.

З огляду на важливість і необхідність наукового забезпечення й супроводу процесу реформування гуманітарної сфери суспільного розвитку доцільним було б Міністерству освіти і науки України спільно з Міністерством культури, молоді та спорту України, із залученням фахівців національних академій наук створити робочу групу з координації наукових досліджень у соціогуманітарній сфері.

3. Наявні теоретичні й методичні розробки вчених, з погляду їх практичної реалізації, впровадження в практику, залишаються

здебільшого поза увагою держави, центральних виконавчих та місцевих органів влади, засобів масової інформації. Водночас, ці розробки часто містять конкретні рекомендації, пропозиції шляхів, форм і методів реалізації.

Міністерству культури, молоді та спорту України варто опрацювати механізм моніторингу, оцінки, апробації та практичного впровадження у діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування рекомендацій та пропозицій науковців, спрямованих на реалізацію державної політики у сферах культури, сімейної та молодіжної політики, в інформаційній та безпекових сферах.

4. За нинішніх умов посилюється вага тих інститутів, які впливають на масову свідомість, передусім аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації, оскільки вплив на масову свідомість є одним із найсуттєвіших факторів сучасної війни, подолання загрози єдності країни і консолідації її громадян. Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова необхідно ініціювати, а центральним органам виконавчої влади розробити і впровадити ефективну систему моніторингу інформаційного простору України, що є передумовою вироблення адекватного впливу на процес формування ціннісно-сміслових установок суспільства. Адже саме в межах цього простору, здебільшого, відбуваються процеси маніпуляції свідомістю, посилення агресивності, загострення політичного й міжетнічного протистояння.

У цьому контексті, варто переглянути форми та методи роботи тих державних органів, які покликані впливати на зміст теле- та радіопрограм, політику інформаційних каналів та ресурсів. Доцільним було б впровадження системи моніторингу змісту й спрямованості інформаційного контенту з метою запобігання спробам дезінформації та поширення неправдивої інформації із використанням наукових методів аналізу, зокрема, із використанням методів контент-аналізу. Метою такого аналізу має бути визначення відповідності інформаційного контенту Конституції й законам України, Загальній декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН, Декларації прав дитини,

Міжнародному пакту про громадянські та політичні права, іншим нормам міжнародного права. Результати такого аналізу можуть, по-перше, оприлюднюватися (з певною періодичністю) для інформування громадян про рівень об'єктивності того чи іншого ЗМІ, по-друге, можуть стати об'єктивною основою для прийняття рішень Національною радою України з питань телебачення та радіомовлення в межах їхньої компетенції.

Раді національної безпеки та оборони Україні варто розглянути доцільність розроблення цілісної концепції національної інформаційної політики в умовах зовнішніх і внутрішніх інформаційних загроз, загроз суверенітету й територіальній цілісності України.

5. Інформаційний, освітній, комунікативний, організаційно-політичний ресурси держави мають бути спрямовані на формування суспільно значущих цінностей, смислів, образів майбутнього в контексті цивілізаційного вибору України. Комітету з питань освіти, науки та інновацій Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Національній академії наук України, Міністерству освіти і науки України та іншим центральним органам виконавчої влади необхідно сприяти всебічному розвитку політичної освіти та культури в Україні як передумови формування відкритого, дієвого й ефективного громадянського суспільства. Міністерству освіти і науки України – розглянути доцільність запровадження обов'язкових програм і курсів з політології, основ держави та права в усіх закладах вищої освіти України, всіляко підтримувати заходи, спрямовані на формування політичної культури та освіти, розвитку критичного мислення.